

ՊԵՐՃ ՊՈԾԵԱՆՑ

ԵՒ

ՆՈՐԱ ՎԷՊԵՐԸ

Ուսումնասիրութիւն

Ն. ՔԱՐԱՄԵԱՆՑԻ

Է.

ԵՌՈՒԱԾԱՂԻԿ,

Պաշտօնային վէպերից ժամանակագրական կարգով երկրորդն է «Կոռուածադիկ»-ը, որ նրա առաջին փորձն է պատմական վէպ գրելու։ Պատմական վէպն իբրև մատենագրական արտադրութեան մի ձև՝ շատ հին ծագումն ունի։ Մեզ հասել են Քրիստոսից հինգ դար առաջ հեղինակած պատմական վէպեր, որոնց նպատակը՝ սկզբնական վիպասանների հասկացողութեան և ցանկութեան համաձայն՝ մանկավարժական էր. մի օրինակ միայն թող բաւական լինի լիչելու։ Յունական պատմագիր և փիլիսոփայ Քսենոփոնը գրեց իւր Կիւրոս պէգի կամ «Պատմութիւն խրատու Կիւրոսի» (հայերէն թարգ. Գաթրըճեանի 1843 թ. Վիէննա) պատմական վէպը, ուր նա կամենում է մի գաղափարական իշխան ներկայացնել, որ կրթւած էր Սոկրատեան փիլիսոփայական ուղղութեամբ։ Քսենոփոնի հերոսն է մեծն Կիւրոս, որի դաստիարակութեան պատմութիւնն է անում փիլիսոփան հիմնաւորով պատմական իրողութիւնների վրայ։ Յունական գրականութեան մէջ պատմական վէպը բաշխող ժամանակներում առաւել ևս զարգացաւ, քանի պատմագրութիւնն ընկնում էր, այնքան զարգանում էր պատմական վիպագրութիւնը, որ մանաւանդ ծաղկեց Ալէքսանդրիայի դպրոցում։ Ծանօթ օրինակներով խօսելու համար՝ լիչենք այս դպրոցի մի գործը, որ մեր գրականութեան մէջ ծանօթ է հինգերորդ դարուց սկսած և որ որոշ ազդեցութիւն է արել մեր պատմագիրների վրայ։ Մեր ակնարկած վէպն է «Պատ-

մութիւն Աղէքսանդրի» կոչւածը, որ արդէն հին պատմական վէպից տարրերուում է իւր նպատակով և ձեռով. սորա մէջ առաւել տիրապետողն է երեակալութիւնը՝ փոխանակ փիլիսոփայութեան և պատմութեան, որով և աւելի մօտենում է բանաստեղծութեան:

Պատմական վէպի ծաղկման դարը սակայն իրաւամբ համարւում է վիպագրութեան ռոմանական (ռոմանտիք) կոչւած շրջանը: Այս շրջանի մեծամեծ աստղերը փալլել են մեր դարու առաջին կիսում, ինչպէս Վալտեր Սկոտտը, Հիւգօն (Նոտր-Դամ դը Պարի), Դիւմա աւագն և անք. Պատմական վէպի իսկական ներկայացուցիչը կարող է իրաւամբ Վալտեր Սկոտտը համարւել, որ իւր բազմաթիւ վէպերի մէջ, որոնց նիւթն է միջնադարեան պատմութիւնը, ինչպէս ասում է մի նշանաւոր գրագէտ, «ոչ թէ կենդանացրած մի հնախօսութիւն է տալիս, այլ ներկայացնում է մեզ մի անցեալ, որ իւր երեակալութեան մէջ ապրում էր աղնպէս պարզ, ինչպէս ներկան: Ինչքան առանց անդրադառնալու նա ինքն ալն անցած ժամանակներում ապրում էր, նոյնչափ աւելի որոշ և պարզ ստեղծում էր նրա երեակալութիւնը տեսարաններ և տարադներ, և նոյնչափ աւելի կենդանութիւն էին ստանում նրա հերոսները: Սկոտտի անցեալ դարերու տիպերը բոլորովին տաք արիւն, զգալիւն, կենդանի, հոգեբանօրէն ճշմարիտ են. իսկ նրանց կեանքի հանգամանքները ստեղծում էր ինքը բանաստեղծական զարնութեամբ՝ օգտուելով կեանքի անհամար երևութիւններից» Ահա այսպիսի կատարելութեան էր հասել Նւրոպալում պատմական վէպը, երբ մեր գրականութիւնը դեռ խանձարուրում էր: Թէ ինչպէս այդ մանուկ մատենագրութիւնը դուրս եկաւ իւր առաջին շրջանից, արդէն անցեալ գլուխներից մէկումը համառօտակի շօշափեցի. ալժմ տեսնենք նրա ձգտումներին և արտադրութիւնների ալն փորձերը, որ վերաբերում են պատմական վէպին: «Վէրք Հալաստանին» մի կողմով պատմական վէպ է, որովհետեւ անմահացնում է պատմական մի նշանաւոր ժամանակի կեանքը, — պարսկական իշխանութեան ռուսականի փոխելը: Աբովեանի իսկական աշակերտը, Պերճ Պոօշեանցը, որի բանաստեղծական գրականութեան ասպարէզ մտնելը «Վէրք Հալաստանին»-ի ընթերցման հետեանքն էր, պիտի անշուշտ ընկնէր և ալդ եղբերդի նիւթի աղղեցութեան տակ: Կարծես թէ Պոօշեանցի գործերի ժամանակագրութեան մէջ մի անկարմարութիւն կալ. բնական կարգը կարծես պահանջում էր նախ «Եռուածաղկի» հեղինակութիւնը և ապա «Սօս և Վարդիթերի»: Բայց ալդպէս չէ:

Գրեթէ տասը տարի լետոյ միալն համարձակեց Պոօշեանցը ձեռնարկելու ալն գործին, որով պէտք է իւր վարպետին նմանէր: Այս նմանողութիւնը ալքան պարզ է և ալքան արտաքին, որ առաջին հայեացքից իսկ աչքի է ընկնում: Բաւական է միալն վիշել, որ Պոօշեանցն էլ իւր վիպասանութեան նիւթը ճիշդ ալն ժամանակից է առնում, որից առել էր Աբովեանը, — պարսկական տիրապետութեան վերջին հոգեվարքի:

ժամանակից, եթէ Արուսեանը ընտրել էր հայկական հայատակութիւնը փոխելու ձգտումն ունեցողներէ շրջանից մի երկրորդական կամ մինչև անգամ մտացածին հերոս, Պոօշեանցն ընտրում է ալդ պատերազմի առաջին հերոսին, Ներսէս Ե. կաթողիկոսին:

Մեր գրականութիւնը «Վռուածադէկի» հրատարակումից չետոյ տուել է բաւական թւով պատմական վէպեր. նոյն իսկ Պոօշեանցը մի երկրորդ փորձ է արել իւր «Ճահէն» վիպասանութեամբ: Թէ ինչ զարգացման աստիճանի է հասել ալդ մեր գեղարւեստական գրականութեան ճիւղը և ինչ մոլոր կամ ուղիղ շահողներով է ընթացել, ուրիշ անգամի թողնելով, ալժամ ծանօթանալը «Վռուածադէկի» բովանդակութեան հետ և տեսնենք թէ, իբրև առաջին փորձ հեղինակի, ինչքան չաղդակ է:

«Վռուածադէկի»-ն առաջինն էր Պոօշեանցի՝ «Վռուճկի» դադարումից չետոյ՝ երկրորդ անգամ «Փորձ» հանդիսի երեսն գալով մատենագրական ասպարէզ հանած վէպերից: Այս վէպի 1878 թւին եղած արտատպութիւնը 1) նւիրած է օրիորդ Աշխէն Դօլգեանցի լիշատակին, որ վէպի գրելու սկզբնապատճառն է և նրան ալդ անունը տուողը. բացի դրանցից, ինչպէս իմանում ենք լառաջաբանից, օրիորդ Դօլգեանցը «խորհուրդն եր է տուել հեղինակին Վռուածադէկին վերաբերեալ» (լառաջաբան եր. ա.):

Ահա թէ ի՞նչ է կամենում տալ հեղինակը «Վռուածադէկի» միջոցով. «Տարի և կէս սրանից անց, ես լպտնեցի քեզ (օր. Աշխէն) իմ ցանկութիւնս՝ սրանից մի դար չառաջ իմ քաղցր հալբենիքում գտնուած մեծ մարդկանց լիշատակներն անմահացնելու,— որոնց մէջ դիւսաւոր տեղերից մինն անպատճառ պատկանելու էր Հալոց ազգի գլուխ երջանկահիշատակ Ներսէս Ե. իմ հալբենակից Աշտարակեցի կաթողիկոսի մանկական անմեղ տարիներին» (լառաջ. սկիզբն):

Հեղինակի ցանկութիւնն է ուրեմն տալ Աշտարակ դիւզում ծնած հայկական մեծ մարդկանց պատմութիւնը և անմահացնել նրանց լիշատակը: Լսենք ալժամ թէ ինչպէս է նա ձգտել հասնել այս նպատակին. «Վռուածադէկիս նիւթը, ինչպէս քնթերցողը կը տեսնի, առած է Աշտարակու դարով չառաջ կեանքից: Գրաւոր աղբիւրներն ես քաղել եմ Սիմէօն բաղմաշխատ կաթողիկոսի տպուած աշխատութիւններից և, պ. Յարութիւն Շահազիզեանցի շնորհիւ, Ներսիսի գրութիւններից: Իսկ իբրև անսպառելի աղբիւր՝ եղել են ի մանկութենէ մինչև վերջին տարիներս Աշտարակի՝ իմ ծննդեան տեղի՝ ծերունիներից լսածներս, որոնցից շատերը խորին ծերութեան հասած, ականատես ևն եղել շատ իրողութիւններին: Ի՞նչ կարծիք, որ վիպասանութեան պաշտանին համաձայն,

1) «Վռուածադէկի» աղբիւրն վիպասանութիւն. հեղինակութիւն Պերճ Պոօշեանց Աշտարակեցւոյ, 1878. Թիֆլիս.

Թող տուած է նոր արկածքներ և նոր անձներ ևս ստեղծելը: Ժամանակագրական ճշդութեանը ևս չեմ ուզեցել և չէի էլ կարող անաչառապէս հետեւել: Ներսիսի ծննդեան տարիքը մինչև այսօր պատմաբանական փաստերն անգամ տկարանում են իսկապէս հաստատել: Մանկական ճիշդութեան հաշիւ մէջ տպուածներն այսօր հաշիւ ընթերցասէր դասին և մեռելիքում: (Համեմատիր սրա հետ Նաև գլ. Ժէ. եր. 333): «Ահա այս իմ մեծ տառին ենք պարտական, ընթերցող, ևս և դու. ես գրելով, իսկ դու՝ կարդալով»:

«Կուռածաղիկ»-ը, որ 344 ութածալ երեսից և 58 գլխից բաղկացած մի վիպասանութիւն է, և որի մէջ հեղինակը կամենում է անմահացնել Աշտարակցի աչն մեծ մարդկանց վիշտակը, որ ապրում էին 18-րորդ դարու վերջին և 19-րորդի սկզբում, հետեւեալ բովանդակութիւնն ունի:

Աշտարակ գիւղի Շահաղիզեան-Կամսարական ցեղի երեք նշանաւոր տների ներկայացուցիչների գործունէութեան ժամանակն է կատարւում անցքը: Կամսարական մի տան ներկայացուցիչն է գիւղի քահանայ՝ Տէր-Յարութիւնը, որ մի ճշմարիտ քրիստոնեայ և հաշիւ քահանայի տիպար է. Նա Աստուծոյ պաշտօնեայ է թէ իւր վարքովն և թէ իւր խօսքով: Նրա կիներ, Սուսամբարը, մի ճահապետական և բարեսիրտ հաշիւական մար է, որ հաւասարապէս կարողանում է սիրել թէ իւր որդոց և թէ ուրիշ որբերին: Միւս Կամսարական տան գլուխն է Գէորգ խալֆան՝ հարուստ, հիւրասէր, առատաձեռն և հասարակութեան ցաւերին դարման տանող գիւղի իշխանը, որից հաւասարապէս պատկառում են գիւղացիք և յարգում են թէ պարսիկ տիրապետողները և թէ բարձր հաշիւականները: Սրա կիներ էր Խորիշան խանումը՝ Պռօշեանց ազնական ցեղից: Սա չեմ չէր մնում բարեգործութեամբ իւր ամուսնուց. Նա «բոլոր որբերի և անտէր քաղցածների մալըն էր»: Գէորգ խալֆէն ներկայացրած է իբրև օրինակելի հարուստ, խելօք (մինչև անգամ քաղաքագէտ), բարեսիրտ, արդար, գործունեայ գիւղացու և ճահապետական հօր և ամուսնու տիպար, իսկ Խորիշանը՝ հաւատարիմ, բարեսիրտ, առատաձեռն և աշխատասէր գիւղական տան տիկնոջ և քնքույ ամուսնու տիպար: Սրանց համապատասխանում են Տէր-Յարութիւնը և իւր կինը՝ մի զանազանութեամբ միայն, որ Տէր-Յարութիւնը որդիք ունէր, որոնցից մէկը՝ Թորոսը վիպասանութեան գլխաւոր հերոսն է, իսկ Գէորգ խալֆան անորդի էր. Նա «բոլոր գիւղին և գաւառին հաւրութիւն էր անում» (եր. 22): Սոքա «Կուռածաղիկ» իդէալական տիպարների գլխաւորներն են:

Կամսարական-Շահաղիզեանց երրորդ տան գլուխն ու ներկայացուցիչն էր Ղևոնդ աղէն: Սրան արդէն ի մանկութենէ ճանաչել էր իւր հայրը իբրև մի ֆնասակար և չար մարդ. ուստի գիւղի ամրոցի (տախտակապատ ալրերի) մուտքը ծածկել էր նրանից: Ղևոնդը փառասէր, շահասէր, չար և դաւաճան մարդ էր: Իւր անձնական

շահից և բաւականութիւնից առաւել ոչինչ նշանակութիւն չունէր նրա համար՝ ոչ ազգութիւն, ոչ հաւատ, ոչ հասարակութիւն և ազգակցութիւն, մինչև անգամ ընտանեկան սէր և հպարտական ու ամուսնական գութ։ Սակաւն դեռ ևս ընդունակ էր ընկճելու մարդկային ամենասկզբնական և մեծ դժգոհումներից, իւր ամուսնու և աղջկան սիրուց. ալս ընկճումն սակաւն բուսական էր։ Սրա պակասութիւնները և թուլութիւնը չունէր ընդհակառակն իր ընկերը, Տէր-Մեղբիսէթը. սրա շահասիրութիւնը, փառասիրութիւնը և բնական չարամտութիւնը սահման չէր ճանաչում. նա ընդունակ էր մինչև անգամ իւր Աստուծուն և եկեղեցուն դաւաճանելու. Գաֆթառեհնց Տէր-Մեղբիսէթը անհամակրելի կերպարանք ունէր, խորամանկ էր, գող, ստախոս, կեղծաւոր, քծնող և ալն, մի ժանտախտ էր Աշտարակցիներին համար, որից ամենքը խորշում էին, որից զզւելու ամեն մի՛նը իրաւունք ունէր, բաց որ չէին կարողանում (Գլ. Ժգ. եր. 90).—Ղևոնդի կիներ, Համասփիւռը, իւր ամուսնու հակապատկերն էր, բարեսիրտ և ազնիւ, կարեկցող, ամենի ցաւին և իր վշտերն լռութեամբ տանող, մի կատարեալ կենդանի ճահատակ իւր մարդու ձեռին։ Սրա նման չէր Տէր-Մեղբիսէթի կինը, որ իւր ամուսնու զուգակից ընկերուհին էր։ Այս երկու ընտանիքներն էլ հակադասացար են վերեն վշտած երկու ընտանիքներին. եթէ նրանք բարութիւնով և մարդկային ամենալին կատարելութիւններով գերազանցում են մէկ-մէկու, սրանք էլ չարութիւնով և մարդկային ամենալին տեսակ ստորութիւններով. մի դանաղանդութեամբ, որ Ղևոնդի կիներն չէ հակապատկերն Խորիշան խանումին, ալ նման է նրան իւր բարութիւնով։

Այս առաջնակարգ գիւղական ընտանիքների և նրանց ներկայացուցիչների կեանքին խառն է և մի հասարակ ընտանիք, ալս է Նախը Մանուկի ընտանիքը, որ թէև նշանաւոր ծագումից է, բաց աղքատացած՝ Նախըութեամբ է ապրում իւր Շուշան կնոջ հետ միասին։ Այս երկու աղքատ գիւղական անձնաւորութիւնների պատկերը բոլորովին կեանքից է վերցրած. սրանք «կուռածաղկի» իրական տիպարի ներկայացուցիչներից են, ինչպէս նաև Ղևոնդ աղի տան աղախին Սանդուխտը, որ իւր տիկնոջ մահանից լիտոյ մարութիւն է անում Մանուշակին՝ Ղևոնդ աղի աղջկան։

Ահա այս աղջիկն է վէպի հերոսուհին, սա ինքն է բուն կուռածաղիկը Մանուկի, աղքատ Նախըութեամբի՝ Վարդի և Տէր-Յարութիւնի որդու՝ Թորոս-Ներսիսի մէջ։ Մանուկի կինը անդաւակ է վիճում, բաց ուխտ դնալով սր. կիրակի վաճճը, մի տղայ է ունենում, որին անւանում է Վարդ։

Ղևոնդի կինն էլ, Համասփիւռ խանումը, անորդի էր։ Մի օր պատահում է Նախըութեամբի կնկան սր. կիրակու ճանապարհին և լսելով նրա ուխտի կատարման պատմութիւնը, ինքն էլ ուխտ է անում և խոստումն է տալիս, եթէ իրեն աղջիկ ծնւի, տալ Նախըութեամբի տղին, իսկ թէ տղայ ծնւի՝ վաճ-

քական անի: Տարւալ գլխին Համասփիւռը ունենում է մի աղջիկ, որին անւանում են Մանուշակ: Այդ օրւանից Ղևոնդի կնոջ միակ փախազը լինում է հնար դաճել իւր ուխտի կատարման, իսկ Ղևոնդը երբ աղջկանում է, ախիստում է, որ աղջ իրեն պատւին արատ բերող գործը զուլս չը դալ:

Ղևոնդ աղէն և Քաթթառնց Մեւքիսէթը, Աշտարակի այս երկու չար ոգիները, զորգում են Նրեանի սարդարի խնորժակը, խոստանալով նրան մեծ աւար, եթէ հրաման տալ զիւզը առ երևոյթս մի օրով քօշացնելու: Սարդարը համաձայնում է, որովհետև նրան խոստանում են և մի ոսկէ գութան Գեարանենց տնից չափշտակելու և իրեն պարգևելու:

Սարդարի հրամանով սկսում է քօշը, որի բոլոր պատճառած աղէտները նկարագրած են Զ. և Է. գլխներում. սրան է վերաբերում և արանչիները (գիւղի պահապանները) նկարագրերը, որ «Առւածաղկի» գեղեցկագոյն զուլաներից մէկն է: Աշտարակից տարած աւարը շատ անշնան է լինում, որովհետև Միրանաւոր եկեղեցու պահարանները պարսիկները չեն կարողանում ձեռք ձգել, իսկ ոսկէ գութանի պատմութիւնը մի փոթաբերութիւն է լինում, որի բացատրութիւնը տալիս է Գեարանենց պապը իններորդ գլխում, ասելով, որ երկաթէ ծալով աչն փալտէ գութանը, որ ընկած է իրենց բակում, ոսկէ գութան է կոչւում: Դաւաղիրները խալտառակում են և ընկնելով խանի ոտները՝ թողութիւն են ստանում:

Քօշից լեռոյ Ղևոնդի կինը սկսում է հիւանդութեամբ հիւծւիլ, ճախըրչի Մանուկին դաշտում թուրք աւազակները վիրաւորում են, նա երկար ժամանակ անկողնին է ծառայում և իւր ընտանիքը նեղ վիճակի մէջ է ընկնում, որի հետևանքն է լինում Շուշանի մահը: Ղևոնդի կինն էլ հիւանդանում է մերձ ի մահ, միայն ալժմ քիչ կակղում է Ղևոնդի սիրտը, Համասփիւռը կշտամբում է նրան, խնդրում է լեռ կենալ իւր չար գործերից և ջանալ կատարել իւր ուխտը՝ Վարդին տալ իրենց Մանուշակին: Ղևոնդը խոստանում է, իսկ Համասփիւռը մեռնում է որբ թողնելով Մանուշակին: Ղևոնդը դառնում է գիւղի քէօխվէն, իսկ Մանուկը նրա գգիրը. երկու որբերը սկսում են խաղընկեր դառնալ: Գիւղը հանգստանում է, որովհետև Ղևոնդ աղէն թողնում է առ ժամանակ իւր չարութիւնները և սկսում պարպել իւր կալածների մշակութեամբ և գիւղի բարօրութեան հոգսերով: Տէր-Մեւքիսէթը լաջող հանգամանքն հասած համարելով, կամենում է ջախջախել իւր հակառակորդին՝ Ղևոնդին, որպէս զի կարող լինի միահեծան իշխել և մենակ օգտուիլ: Սարդարը լսում է Ղարաքէշիշի ամբաստանութիւնը, Ղևոնդին տանել է տալիս Նրեան և Փալախալով պատժում. բայց սա կարողանում է ամուրել խանի սիրտը և զարծեալ իբրև իշխան դառնում է Աշտարակ:

Չար ոգին կրկին ուժով զարթնում է Ղևոնդի սրտում. երկու խթան ալժմ նրան լառաջ են մղում, առաջին՝ վրէժխնդրութեան զգացումն զէպի Տէր-Մեւքիսէթը, երկրորդ՝ Սարդարին հաւատարմութեան ապացոյցներ տա-

յու ցանկութիւնը: Սարդարի հրամանով զօրք է հաւաքում զիւղից, պատռելով Տէր-Մեղիսէթի դիմակը և ցոյց տալով, թէ նա է այս դաւաճանութեան պատճառը: Զօրաժողովի ժամանակ սպանել է տալիս Մանուկին, իսկ չի կարողանում մահացնել նրա որդուն՝ Վարդին, որին Տէր-Յարութիւնը որդեգրում է և պահում: Քիչ ժամանակից չետոյ Ղևոնդը բերում է իւր աղջկանն էլ Տէր-Յարութիւնի տունը, նրան է լանձնում որ մեծացնի, որովհետեւ աղջիկը խալթին չէր կամենում միշտ աչքի առաջ ունենալ: Երեք մանուկներն էլ՝ Վարդը, Մանուշակն և Թորոսը, որ ծնողների ցանկութեամբ վարդապետալիտի լինէր, միասին մեծանում են: Նրանց մէջ զարգանում է փոխադարձ սէր և ծագում են խանդի առաջին նշույները, Մանուշակի համակրութիւնը հակում է դէպի Վարդը:

Այս մանկանց սկզբնական կրթարանին, Տէր-Յարութիւնի ուսումնարանին նկարագրին էլ տալիս է մեզ բանաստեղծը 22-րդ գլխում: Ահա այդ իսկ ժամանակում պատերազմ է բացւում վրաց Հերակլ արքայի և Ներսի Սարդարի մէջ. պարսիկներն ստիպւած են լինում իրենց հպատակներին, հայերի օգնութեան դիմելու: Սիմէօն կաթողիկոս Աշտարակցին և Գէորգ խալֆէն հաշտութիւն են կապցնում: Վրաց թագաւորը հայերի համար նւաւատաւոր պալմաններ դնելով՝ խաղաղութիւն է կապում և դնում է էջմիածին ուխտի, ալետեղից էլ Աշտարակ է դնում և հիւրասիրւում է Գէորգ խալֆի տանը:

Հերակլի Աշտարակ եղած ժամանակը՝ մանուկ Թորոս-Ներսէսը, դեռ 8—9 տարեկան հասակում, խօսում է թագաւորի հետ և լալտնում գրեթէ իւր ապագայ գործունէութեան բոլոր ծրագիրը, զ. 26. եր. 152, որ շատ անընական է:

Վրաց թագաւորից չետոյ Աշտարակ ացեւութեան է գալիս Սիմէօն կաթողիկոսը և Յուշի դիւղի թուրք մօլլան, որոնց ընդունելութիւնը մանրամասն նկարագրւած է:

Վերջապէս որբացած Թորոսին (Տէր-Յարութիւնը քիչ ժամանակ առաջ մեռել էր) տանում են Էջմիածին և աշակերտ են տալիս: Նա փախչում է վանքից և կրկին չետ է բերում: Այս առիթով Պաօշեանցը տալիս է մեզ վարդապետների և առ հասարակ Էջմիածնի նկարագրի: Էջմիածնում Սիմէօն կաթողիկոսը շատ հաւանում է Թորոսին, առիթ ունենալով տեսնել նրա անվահեր սիրտը՝ նրա անունը փոխելով Ներսէս է դնում: Ներսիսի վանքում եղած ժամանակ խանը գալիս է Էջմիածին, ուխտի ժամանակ մի աղջիկ առևանգելու նպատակով, որ Ներսիսի ճարպիկութեամբ չի լալողւում, իսկ խանը, կարիճի խալթը աստուածալին պատիժ համարելով՝ փախչում է չուտով վանքից:

Ներսիսի տիրացութեան տարիներին նկարագրութեան ժամանակ պատմւում է Սիմէօն կաթողիկոսի մահը և Ներսիսի քանի մի մանկական չարութիւնները, սրա հետ միասին և նրա առաջին սէրը դէպի Մելիք-Աբրահամի աղջիկը: Ներսէսը այս դէպքից չետոյ փախչում է գիւղը:

Տէր-Մեւքիսէթը Ղևոնդին երկրորդ թակարդն է լարում, կամենալով փախցնել նրա աղջիկը խանի համար, սակայն ալդ չի չաջողում Վարդի քաջագործութեամբ։ Այս գիշերալին արկածի ժամանակ Ներսէսն և Վարդը ճանաչում են միմեանց իբրև ակոսեաններ և Վարդը չէ կամենում ղիջանել Ներսիսի թախանձանքին՝ իրեն թողնելու Մանուշակին։ Դէպքը կարծես օգնում է տիրացուին։ Ղևոնդը թուրքերի ձեռքով Վարդին փախցնել է տալիս գիւղից և ուղարկում Տաճկաստան, ուր նա աւագակների մի խումբ է կազմում՝ հաջ գիւղացուն քրդերի ընդդէմ պաշտպանելու համար։ Այլ է մ Վ ա ր դ ա ն ի անունը դող է պատճառում քրդերին և սիրտ է տալիս ընկճած հայերին։

Աշտարակում Վարդին կորած են համարում, Գէսրդ խալֆի միջնորդութեամբ նշանում են Մանուշակին տիրացու Ներսիսի հետ, որ իւր մօր ուխտը կոտրելու մեղքը քաւելու համար սը. կարագետ ուխտի է գնում։

Ճանապարհին քրդերի ձեռքից աղատում է նրան Վարդ-Վարդանքո Ներսէսը չէ ճանաչում Վարդին։ Ուխտագնացութիւնից չետոյ անմիջապէս տիրացուն հարսանիք է անում և մինչև պսակի օրը սպասում է իւր աղատչին, որ նոյն օրը գալիս է։

Մանուշակը հիւրերի մէջ ճանաչում է Վարդին և ուշաթափւում։ Վարդանի հով լինելը չափանում է։ Ներսէսը վեհանձնութեամբ հրաժարւում է իւր հարսնացուից և նրա փոխարէն Վարդին են պսակում Մանուշակի հետ։ Պառաւ Մանդուխտը տեսնում է վերջապէս իւր խօսքերի կատարումը և ասում է՝ «Մեռնեմ սը. կիրակու ոտի տակին, բաս ես որ ասում էի գրածը չի ջնջւիլ», (եր. 341)։ Վէպը վերջանում է հերոսների տապանաքարերի վիշտակութեամբ։

Արդէն վէպիս բովանդակութիւնը պատմելու ժամանակ որոշեցի ներկայացրած տիպարներն ու նրանց բնատրութիւնները, որ ալժամ պէտք է միայն դասաւորել։

Գաղափարական և բանաստեղծի ստեղծած օրինակելի բնատրութիւններն են՝ Գէսրդ խալֆայ, Տէր-Յարութիւն, և այս երկուսի կանաչք՝ Խորիշան խանումը և Սուսամբարը. սոցա նման են իրենց չրջանում Շուշանը, Նախրչու կինը, Համասիւիւն և իւր աղախին Մանդուխտը։ Այս կարդին է վերաբերում և Նախրչի Մանուկը։ Պատմական անձնատրութիւններից գաղափարացրած է Սիմէօն կաթողիկոսի, Հերակլ վրացոյ թագաւորի և Ներսիսի տիպարները։ Մանուկ Ներսէս 8 տարեկանից սկսած արդէն իբրև մի հանճար է հանդիսացրած։ Ներսիսի հակառակորդը նմանապէս իդէալական տիպարի ներկայացուցիչ է. որը, աղքատ, բազմ բնական խելքի և ուժի տէր Վարդը մի շատ համակրելի ներկայացուցիչ է իւր չրջանի։ Ինքը կուսածաղիկը, Մանուշակը, թէև մանկական հասակից մինչև ամուսնանալը մեղ ներկայացրած է, բայց մի որոշեալ տիպարի աղդեցութիւն չի անում, նա անբնական է թւում մեզ։

Երկրորդ դասակարգի, ախնձն փաստակար և չար տիպարի ներկայացուցիչները գլխավորապես երկուսն են՝ Ղևոնդ աղէն և Փաֆթառնց Տէր-Մեղքիսէթն և իւր կիներ, որի մասին միայն լսում ենք՝ թէ չար էր, բայց ոչ մի նշանաւոր գործով չենք ճանաչում: Բուն սատանան Տէր-Մեղքիսէթն է, նա անդեղ չարն է, որ միշտ հաւատարիմ է իւր բնաւորութեան, նաև հաստատուն բնաւորութեան տէր է, ոչ մի արգելք ճարան չէ կարող փոխել, իսկ Ղևոնդը, թէև չար ձգտումներ ունի, բայց դեռ տեղի կարող է տալ լաւ զգացումներին և, եթէ խթանահարներ չունենալ, կարող է փոխել: Երկրորդական անձնաւորութիւնները «Վռռածաղկի» մէջ բոլորն էլ գրեթէ բնութիւնից են վերցրած: Ուստի և ամենաճիշդ նկարած բնաւորութիւններն են: Իբրև օրինակ՝ փչենք Փիլիպպոս ապէն, Գալուստ եպիսկոպոսը, մահտեսին, սարդարը, թուրք իւղբաչին, սարվաղները և ալն:

Վէպին բարոյական գաղափարն է ու խտի սրբութիւնը, ժողովրդի հաւատը՝ թէ գրածը չի ջնջուի և նրա հաստատութիւնը: Անպիտի ջրիստոնեայ ժողովրդի համար, որպիսին մերն է, ալք գաղափարը մեծ հրապուռ ունի և մի բուն ժողովրդական գրողի լատուկ նուրբ զգացողութեամբ գտել է ալս Պռօնանցը, որի աչքի ընկնող առաւելութիւններից ամենամեծն էինց ալք է: Պռօնանցը ոչ միայն ժողովրդի հետ և նրա պէս է զգում, ալ և նրա պէս է արտայայտում իւր զգացածը: Սրա հետեանքն ալն է, որ նա շատ հեշտութեամբ հասնում է վիպական իրականին (objectiv). նա, օրինակ, երազն ալնպէս է պատմում և ալնպէս է նկարագրում նրա հետեանքը: որ ընթերցողը չէ նկատում պատմողին, ալ կարծես ժողովրդի հետ է խօսում և իւր աչքերով տեսնում (տես գլ. 13): Ափսոս սակայն, որ մեր արդէն մատնանիշ արած թերութիւնը, ալն է՝ հրապարակախօսի լեզուն, ձևերն ու դարձածները բոլորովին անհետացնում են ալք զգացումը:

«Վռռածաղկի» գրեթէ ամեն մի գլուխը սկսւում է ալնպէս, ինչպէս մի որ և է ալփմեան հալ լրագրի բանասիրական կամ առաջնորդող խղածը: Օրինակ, երրորդ գլուխն սկսւում է՝ «Հալոց աղգի պատմական վիշտակաւաններին ծանօթ լինողը, նրա կրած անհամար թշուառութիւնները, նկարագիրը իմաստասիրողը մեծապէս կը զարմանալ, եթէ մի հետաքրքիր հալեացք ձգի նոյն աղգի ընտանեկան կեանքին»... (եր. 11—15): Այս ամբողջ գլխում էլ ինչ բանի մասին ասես չէ խօսում—հալական ակերակներ, քանդակներ, խաչքարեր, գիշերաւան ցերեկաւ ժամանակի որոշման մասին և ալն: Գլուխը վերջանում է ալս խօսքերով: «Ալստեղ, ընթերցող, ես երեսս խաչակնքեցի, դու էլ ինձ հետ երի»: Եթէ ալս գլուխը բոլորովին հանենք, ոչ միայն չի խանգարուի վէպի ընթացքն, ալ և նկատելի անգամ չի լինիլ, ընհակառակն ալփ կարծես մի օտար ձեռք է մտցրել ալք վէպը խանգարելու համար: Ուրիշ օրինակներ չեմ ցանկանում բերել, ցանկացողը թող կարդալ գլ. Ե. Ի. (Հալաստանի համեմատութիւնը

Շվեդարիալի և Իտալիալի հետ) ԻՆ. ԻՖ. և այլն: Պռօչեանցի («Սօս և Վարդիթերը») համեմատաբար առաւել աղատ է պապիսի աւելորդաբանութիւններէց և ճամարտակութիւնից (Фразёрство), իսկ «Վռուածաղիկ»-ն ու «Հացի Խնդիրն» ալդ կողմից մրցում են միմեանց հետ: Այսպիսի վիպական գաղափարին և պահանջին բոլորովին փնասող շատ ախօսութիւնը Պռօչեանցի ամենամեծ պակասութիւնն է, որ արդիւնք է անշուշտ նրա հրապարակախօսական ձգտումներին և պարապման, աշնպէս որ, եթէ մեզ չալտնիչը լինէր թէ նա գրել է լրագիրներում, ալդ կ'եղրականցնէինք իւր վէպերից: Այս վէպով կամենում է Պռօչեանցը Աշտարակում ծնւած հալ մեծ մարդկանց «խշատակն անմահացնել», եթէ ուղիղ ենք հասկանում, նա ուզում է ալդ մարդկանց կեանքն ու ձգտումները մեզ ներկայացնել: Իւր նիւթն առնում է մի աշնպիսի պատմական շրջանից, որ մի մեծ իրողութիւն էր պատրաստում. ուրեմն «Վռուածաղիկ» վրայ պիտի նայենք և իբրև պատմական վէպի վրայ:

Պատմական նշանաւոր անձնաւորութիւններն են Ներսէս և Սիմէօն կաթողիկոսները և Հերակլ վրաց թագաւորը: Այս երեք անձնաւորութիւններից վերջին երկուսը քիչ տեղ են բռնում վէպիս մէջ: Սիմէօն կաթողիկոսը ներկայացրած է իբրև մի սրտացաւ և ժամանակի պայմանները լաւ հասկացող և ըստ աշնմ վարւող եկեղեցական. նրա միայն աշն գործերն են թւած, որ մեզ չալտնի է պատմութիւնից—եկեղեցական ժամակարգութեան կանոնաւորելը, թղթի գործարանի հիմնելը և Զամբիւ լօրինելը: Բանաստեղծի երեակալութիւնը ստեղծել է միայն աշն տեսարանի նկարագիրը, ուր կաթողիկոսը հաշտութիւն է կալացնում վրաց և պարսից մէջ, որ բաւական անգոյն է. իսկ երկրորդ՝ նրա խանին ընդունելն և իւր ալցելութիւնը Աշտարակ գիւղը:

Վրաց թագաւորին, Հերակլին, ևա շատ անգոյն է նկարագրել բանաստեղծը. եթէ «Վռուածաղիկն» լսենք, Հերակլը միայն հալոց աղատելու համար էր եկել պատերազմի, որոնց համար քանի մի թեթեւացուցիչ պալմաններ կապելով Սարդարի հետ, գնում է Էջմիածին ուխտի: Բայց բանաստեղծը մի նոր տեսարան է ստեղծել Հերակլի կեանքից. աշն տեսարանն է, ուր Հերակլը հանդիպում է մանուկ (8—9 տարեկան) Թորոս Ներսիսին և ուր նրա հետ (հ.՝) խօսում է պարսից բարբարոսութեան, ներանց վռնդելու և դադթականութեան մասին: Խոստովանում եմ, որ այս տեսարանը ոչ արքայական է և ոչ էլ իշխանական: Հերակլը կարծես թէ մի Թիֆլիսից գնացած հալ խմբագիր է, իսկ Թորոսը՝ հալոց դպրոցն աւարտած և լրագրի թղթակցող մի 18—20 տարեկան պատանի:

Ուշադրութիւն դարձնենք Ներսիսի կամ Թորոսի պատկերի վրայ: Ի մանկութենէ արդէն նա մեծ բաների ձգտող է, բայց որ գլխաւորն է՝ աւելի հակումն է ցոյց տալիս աշխարհական կեանքի, քան թէ հոգևորական: Թորոսի վաճառում արած քանի մի մանկական չարութիւնները հաւանական

են և առնւած անշուշտ աւանդութիւններէից (վիսիւնը, կատարն պատժելը), իսկ նրա հերոսութիւնները և արիական սրտի աղաքողցները, թանքչիններին կանչելը, առանդող աղջկան աղատելն և այլն, թէ և աղքատ, բայց անուամենայն ստեղծագործութիւններ են, որոնք համաձայն են ընդթեան։ Ներսէս տիրացուի կեանքը Աշտարակում և նրա անգործութիւնը դրեթէ անհասկանելի է, որովհետեւ ալն մարդը, որ ապագայում անդադար և առանց հանգստութեան գործող է, որ միշտ մեծամեծ բաների է ձգտում, չէր կարող հէքիաթներ լսելով անցնել իւր ժամանակը։ Բէ արդեօք պատմական աւանդութիւն է Ներսիսի նշանակը ու սուրբ Կարապետ ուխտի դեպքը, թէ մտացածին՝ ինձ չալտնի չէ, միայն ալքաքանս նկատելի է, որ Վարդի Վարդանանայն և Տաճկաստանում քաջութիւններ անելը վիշեցնում են մեզ Աղասուն և ենթադրել են տալիս, որ այս էլ Աբովյանի հետևողութիւն է։ Գալով նոյն իսկ պսակի աւուր մէջ կատարած իրողութիւններին, Ներսիսի իւր հարսից հրաժարելու և Վարդին ընծալելուն, ալ թէ անբնական է և թէ ուսմանական։ Ներսէսը սիրում էր աշխարհը, հասել էր իւր ցանկացածին և ալդպէս դիւրաւ հրաժարում է ամենալն ինչից և վանք է գնում։

«Առուածադիւում» Պռօշեանցը փորձում է հակառակ իւր տաղանդին, որ դէպի իրականը ձգտումն ունի, ուսմանական դառնալ, սակայն չ'ունենալով արտակարգ երևակալութեան ուժ, ընկճում է։ Պռօշեանցի բոլոր ըստեղծագործութիւնների մէջ, ուր նա առօրեալ իրականից հեռանում է և ստիպւում է երևակալութեան դիմել, տեսնում ենք միշտ մի թողութիւն։ Պռօշեանցը չունի հարուստ երևակալութիւն։—

Ասածներէիցս հետևում է, որ այս վէպը չէ կարող իսկական պատմական վէպ համարել, որ կ'ենդանութիւն է տալիս անցեալին, ուր գործող մարդիկ մարմին, արիւն և հոգին են առնում և ժամանակը կենդանանում է։ «Առուածադիւում» մասին պիտի նոյնն ասենք, ինչ ասացինք «Սօս և Վարդիթերի» և «Հացի Խնդրի» մասին։ Եթէ նրանց մէջ բանաստեղծը աշխատում էր տալ մեզ մի որոշեալ ժամանակի կեանքի բոլոր սովորութիւնների նկարագիրը, ալտեղ էլ նա աշխատել է տալ բոլոր իւր լսած աւանդութիւնները մերձակալ անցեալի մասին, նրանց կորստից ազատելու համար։ Ուրեմն եթէ առաջին վէպերը սովորութիւնների շտեմարան էին, «Առուածադիւում»—աւանդութիւնների։

Տեսնենք ալ թէ Բնչ աւանդութիւններ են մեզ աւանդածները «Առուածադիւում» մէջ և Բնչ պատմական արժէք ունին նրանք։ Պատմական հետաքոտութեան նշույն անդամ չը կալ վէպիս մէջ։ Բնչ պատմական իրողութիւն պատմած է, բոլորն էլ ալդ համառօտ ձևով մեզ չալտնի է։ Իսկ նորութիւններ են բազմաթիւ լէգէնդները (légende) և զաւէշտական պատմութիւնները (анекдоты), օրինակ, արդար Դաւթի, Ֆռանգ վարդապետի, կատուների, նահատակի գերեզմանի, քէշիշ մաղա-

րու, ընկնաւորի և ալլն պատմութիւնները: Այս ամենը վէպին առաւել խանդարում են, քան թէ նրան ճոխացնում:

Ներափակելով խօսքներս, պիտի ասենք, որ «Վռուածաղիկը» իբրեւ պատմական վէպ՝ շատ անպաշտ է, բայց իբրեւ ժողովրդական կեանքի որոշեալ շրջանի նկարագիր և շտեմարան նրա հաւատարմութիւնը և սնոտիապաշտութիւնները, կարող է Պռօշկանցի միւս վէպերի շարքում երրորդ տեղը բռնել: Գալով «Վռուածաղիկ» գրութեան ոճին և լեզուին, պիտի խոստովանենք, որ սա ամենից անմշակն է. էլ ինչ ասես բանաստեղծը չէ խառնում ալս վէպում՝ Շվէյցարիա, Ալվադուսկի, եւրոպացիք և ալլն, իսկ լեզուի վրայ ուշք չը դարձնելով՝ գործ է դնում անպիտի դարձածներ, որ չատուկ են մեր օրաթերթերին: Ցաւում եմ, որ տեղի սղութիւնը թույլ չի տալիս օրինակներ բերել:

Ը.

«Շ Ս Հ Է Ն»

Կէն, ո՞րպիսի մըրիկ վտանգաւոր խորհրդներէ
Ջարթուցանում ես դու այժմ իմ խաղաղ կրծքում,
Հոգուս ներքինն ամբողջ արեւին ես դարձնում...

Վէլ. Տէլլ. Հանդէս Ա. տեսել 2. տ. 296—298.

Պռօշկանցի ալս վիպասանութիւնը վերջինն է մինչև ցարդ հրատարակածներից և իւր գրութեան նիւթով ու ոճով տարբերում է առաջիններից: Նրեք նախընթաց վէպերի նիւթն առել էր բանաստեղծը Արարատեան գաւառի և մասնաւորապէս Աշտարակ գիւղի կեանքից. բոլոր ալլ վէպերի գործողութիւնն էլ կատարւում էր նոյն գաւառի շրջանում, «Շահէն»-ի նիւթն ընդհակառակն առնւած է պարսկահալքից, իսկ նրա մէջ պատմած գործողութիւնները կատարւում են գրեթէ ամբողջ արևելեան Ռուսաստանում, սկսած Մոսկովից մինչև Նրասխ:

Նախընթաց վէպերի մէջ Պռօշկանցը նկարագրում էր գիւղական կեանքի զանազան երևոյթները, միայն բացառութեամբ և հարեանցի կերպով տալիս էր մեզ նաև երկրի Նրևան և Էջմիածին նստող մարմնաւոր և հոգեւոր վարիչների պատկերը, որ սակայն իւր նպատակի երկրորդական պահանջն էր: «Շահէն»-ում թողնում է արդէն Աշտարակն էլ, Էջմիածինն էլ, Նրևանն էլ և գիւղացիներն, վարդապետներն, խաներն ու մովրդներն էլ և նկարագրում է մալաքաղաքի ուսանողին, կոմսուհուն, պանդոկապետին, բժշկին, հիւպատոսին և ալլն:

Բայց «Շահէնը» միայն իւր նիւթով ու գործողութեամբ կատարող հեռաւոր տեղերով չէ զանազանում իւր նախորդներից, ալլն իւր արտաքին ձևով, գրութեան ոճով է զանազանում: Առաջին վէպերի մէջ պատ-

մողը հեղինակն ինքն էր, որ առանձին վերտառութիւն ունեցող գլխնե-
րում պատմում էր ամբողջ վէպը, «Շահէն»-ի մէջ նախ՝ գլխները վերտա-
ռութիւններ չունին և երկրորդ՝ պատմողը հեղինակը չէ, այլ նոյն իսկ վէպի
հերոսը, թէև ինչպէս կը տեսնենք՝ շեղումներ կան:

Այս վէպի նիւթն առած է նոյնպէս մի Կալտնի պատմական շրջանից
և՛ ալտոնդ փշուռ ևն որոշեալ պատմական անձեր իրենց գործերով, ուս-
տի և պէտք է սրա վրայ նախնք նաև իբրև մի կէս-պատմական և կէս-
ժամանակակից վէպի տեսակէտից:

Տեսնենք ինչքան է չարդուել Պոշտանցին իւր որոշեալ շրջանից և
գրութեան ոճից շեղումն: «Շահէն»-ի համառօտ բովանդակութիւնն հետևեալն է:

Շահէնը, վէպի հերոսը, մի բժիշկ է. նա գտնուում էր ծառայութեամբ
Յարսկի-Կոյօդցում իբրև զինւորական բժիշկ, երբ աշտոն է հասնում մի
լուսանկար իւր արւեստով պարապելու համար, բայց հիւանդանալով
ստիպւում է դիմել զինւորական բժշկի օգնութեան, որ նրան տեղափոխել
է տալիս սպաների հիւանդանոցը և մեծ գթով խնամում է: Հիւանդը սկը-
սում է առողջանալ, բայց մի տեսակ թախիժ դեռ արգելւում է նրան ըն-
դրովին կազդուրելու. բժիշկը դրա պատճառն համարում է հիւանդի հա-
րենական կարօտը, ուստի մի կերպով նրան մխիթարելու համար, հալ վա-
ճառականներ է ուղարկում իւր հիւանդին տեսութեան, բայց նա դարձեալ
մնում է անմխիթար, որովհետև մի գաղտնիք էր գուշակել իւր բժշկի և-
րեսից, որին կամենում էր անպատճառ տեղեկանալ: Բժիշկը վերջապէս
բացւում է և սկսում է պատմել իւր պատմութիւնը:

Բժշկի պատմութիւնը սկսում է ռուս-պարսկական վերջին (1828)
պատերազմից քանի մի տարի առաջ: Սալմաստի մօտիկ Ասլանիկ գիւղում
ապրում էր մի նահապետական ընտանիք, ալն մեծ և համերաշխ ընտա-
նիքներից մէկը, որի մասին կարելի է գաղափար ստանալ միայն Հալաս-
տանի գիւղերում: Այս ընտանիքի գլխաւորներն էին տան մեծ եղբայրը՝
Աբրահամը և նրա կինը՝ Սալբին: Սրանք ունէին մի մինուճար որդի՝ Շահէն
անունով, որ, հակառակ տեղական սովորութեան, դեռ չէր ամուսնացած,
չը նալւելով հասակն առած լինելուն (18 տարեկան):

Շահէնի չ'ամուսնանալու պատճառն ալն էր, որ նա սիրահարւած էր
իրենց գիւղացի Սահրատի անդրանիկ աղջիկ Սուսամբարի հետ, որ ծնւել
էր Սահրատի առաջին կնոջից՝ Մարիամից: Աբրահամը գիտէր իւր որդու
գաղտնիքը, որովհետև գիշերները հետևում էր սիրահար գոգքերի ալցելու-
թիւններին, որոնց մէկի ժամանակն էլ վիրաւորւել էր ինքը Սուսամբարին
աղատել կամենալով Սալմաստեցի մի հարուստ պարսկի Ալի և Հիւսէին
ծառանների ձեռքից, որոնք եկել էին աղջկան առևանգելու: Դիպածն
ալնպէս էր չարդուել, որ Շահէնը կարողացել էր Սուսամբարին խել պար-
սիկների ձեռքից և լետ բերել իւր հօր տունը: Շահէնի գաղտնիքն արդէն
բացւած էր իւր ծնողներին, ալժմ Սալբի բաջին էլ գիտէր ալդ: Սակայն

ծնողները տագնապի մէջ էին, նրանք չէին կամենում, որ այդ ամուսնութիւնը տեղի ունենայ, որովհետեւ մի գաղտնիք ունէին: Մարիամը, Սահարատի առաջին կինը և Սուսամբարի մայրը, Արրահամի և Սալբի բաջու երկուստեքական մեղաց պտուղն էր, որին նրանք ուրիշի էին տուել իբրեւ զաւակ, բայց իրենք էին պսակել և միշտ խնամում էին: Շահէնին և Սուսամբարին այս գաղտնիքը չգտնւում է միայն այն ժամանակ, երբ ուռւ-պարսկական պատերազմից փտող պարսկահայերը գաղթում էին Լազրեֆ հայ գնդապետի առաջնորդութեամբ և Շահէնը Սուսամբարին դիշերով փախցրել էր իւր գաղթական հօր մօտից և կամենում էր վերադարձնել հայրենիք. բայց Արրահամը վրայ հասնելով, արգելել էր թէ՛ այդ և թէ՛ Սալմասոցի հաջու առեւանգողների գործը, սպանելով նրանցից մէկին:

Սիրահարներն լսում են Արրահամի գաղտնիքը և հնազանդւելով ճակատագրին՝ բաժանւում միմեանցից: Գաղթական հայերը չեն գտնում Աւետեաց երկիրն Նրասիի միւս կողմում և ըստ մեծի մասին զոհ են գնում զանազան հիւանդութիւնների. նրանցից շատերը վերադառնում են հայրենիք, սրանց թւումն է լինում և Սահրատը: Սակալն Ասլանիկ գիւղը զոհ էր եղած արդէն Սալմասոցի հաջի Սէփիւ Հասանի վրէժխնդրութեան, Արրահամը և ամբողջ իւր ընտանիքը խողովողւած էին, երբ Սահրատը գտաւ նրանց և իւր աչքերով տեսաւ Շահէնի վրիժուց գործը, Հասանի դուխը, որ Շահէնը մերձ ի մահ Արրահամին բերաւ և ցոյց տաւ: Սահրատը և Շահէնը անկեալների թաղելուց փտող, անցան Ռուսաստան—Շահէնը՝ Թիֆլիս, իսկ Սահրատը՝ Թմրու: Շահէնը ծառայառնւելով Տէր-Ղուկասեանց բժշկին, գնաց Մոսկով, անտեղ սկսաւ ինքն իրեն և ապա ուրիշների օգնութեամբ ուսանել, քննութիւն տաւ Լազարեան ձեմարանում և ապա մտաւ համալսարան՝ բժշկութիւն ուսանելու: Խնամակալի մահը ստիպեց նրան ճաշակելու աղքատ ուսանողի կեանքի բոլոր դառնութիւնները և քաղցրութիւնները. նա մի առ ժամանակ ապրեց պարսկական հիւպատոսի ողորմութեամբ և փտող դասերով, որից օգտւել չ'իմանալով՝ դարձեալ ընկաւ խեղճութեան մէջ: Այդ միջոցին նա ուսումնաւարտեց և ուղարկեց ժանտախտը բուժելու Ռուսաստանի զաւառներում. անտեղ առիթ ունեցաւ գտնելու մի գերմանուհի կին, որ նրան սիրում էր, բայց չ'ամուսնացաւ, իւր Սուսամբարին տաւ խոստումը պահելով և հայրենիք վերադառնալ ցանկալով՝ Շահէնը դառնում է Թիֆլիսում հռչակաւոր բժիշկ. պատահամբ կանչում են նրան Սահրատի տունը Սուսամբարին բժշկելու և ճանաչութիւն են տալիս: Այդ միջոցին արդէն Սահրատը պարզել էր Սուսամբարին Արրահամի գաղտնիքը, չգտնելով՝ որ իւր առաջին կինը Մարիամը չէր Արրահամի և Սալբու գաղթիկը, որ ծնունդից փտող շուտով մեռել էր և նրան մի ուրիշով էին փոխանակել: Ուրեմն արգելք չկար Շահէնի և Սուսամբարի ամուսնութեան և փրակի նրանք ամուսնանում են: Շահէնը բժիշկ է նշանակւում Կուբանի հովտում. այստեղ նա առիթ է

ունենում է և բք և զագած հաբերին օգնելու իրենց ազդուժեան և եկեղեցուն վերադառնալու Այս գէպքից լստու նրա ծառայութեան տեղը փոխուում է և նա առիթ է ունենում, Ներսէս կաթողիկոսի միջոցով, օգնելու Ուտիացիներին իրենց հայրենի եկեղեցուն հաւատարիմ մնալու: Շահէնը տեղափոխուում է Լակօղէի՝ իբրև զինւորական բժիշկ: Նրա ընտանիքը գերի է ընկնում Շամիլի ձեռքը և Արքանամիկ որդին Ալաղան է ընկնում և կորչում: Բժիշկն աքնուհետև անմխիթար շարունակուում էր իւր պաշտօնը մինչև հիւանդ լուսանկարին հանդիպելը, որ աչս պատմութիւնը լսելով՝ չալտնում է թէ ինքն է Արքանամիկը, որ Ալաղանից դուրս գալով ընկնում է Գնչուների ձեռքը, լստուց Աշտարակ և ապա կրթւելով Ներսէս Ն.-ի խրնամբով Թիֆլիսի Ներսիսեան դպրոցում և ճանապարհորդելով Լակօղէիւում՝ գտաւ իւր ծնողներին, որոնք չը դիմանալով ալդ բուռն զգացման՝ մեռան, որոնց հետեց և Արքանամը: «Շահէն» վերջին գլուխն աւսպէս է աւարտում: «Ախսոս, իմ ազնիւ ընկեր Արքանամն, մի շարաթ ես Յարսկի-կօլօղցումը նրա մօտ էի, նրա ճամակն ինձ կանչեց Թիֆլիսից: Շահէնի բոլոր պատմութիւնը նա ինքը կրկնեց ինձ և իմ կռանը հողին աւանդեց»:

Այս ամբողջ պատմութիւնը, որ բաղմամբիւ միջնալէպեր ևս կան հազադ թակահանութեան, խաչագողութեան, ուսանողութեան, ժանտախտի, Շամիլի, Արմաւիրցիների, Ուտիացիների մասին, ունի 211 գլուխ և բովանդակած է 262 ռութածալ երեսում:

Վիպասանութիւնս իրաւամբ կոչւում է «Շահէն», որովհետև ինչքան էլ բաղմամբիւ անձեր լինին գործողութեան մասնակցողները, նրանք ամենքն էլ գրեթէ ծառայում են Շահէնի կեանքը լուսաբանելու, մինչև անգամ Սուսամբարը, վէպիս կին հերոսը, աչնքան լետ է մղւում և աչնքան դժգոյն է, որ հաղիւ է նկատւում: Հեղինակի մտադրութիւնն է մեզ պատկերացնել միայն Շահէնին, իսկ միւս անձերը հարեանցի են վիշած միայն:

Այս վերջին տիպարներից նշանաւոր են՝ Արքանամը, Սալբին, Սահրատը: Արքանամն և Սալբին աչն գիւղական ընտանիքի սիւներն են, որոնք դարերի ընթացքում հազ ընտանիքը պահել են իւր սրբութեամբ: Նրանք թէև երիտասարդական մի մեղք ունին, բաց ամենայն տանջանք պատրաստ են կրելու, որ ալդ գաղտնիք մնալ և օրինակ չը ծառայի իրենց որդւոցը: Արքանամի նկարագրութեան մէջ նկատւում է անբնականութիւն և նրա Շահէնի գաղտնիքների հետեւելը անհերքելի ռոմանտիք կերպարանք ունի, որ անբնական է մի աշնայիս ծեր ճահապետի համար, որպիսին Արքանամն է: Արքանամը մի քսան և հինգ տարեկան երիտասարդի ճաման կոււում է Հիւսէյնի և Ալիի հետ, գնդակակոծ է անում նրանց, հետեւում է և կաթակի արագութեամբ գտնում Շահէնին: Ռոմանտիք է նաև Շահէնի հաջի Սէվդի գլուխը բերելը և Արքանամի լստուց մեռնելը: Զարմանալի մի տիպ է և Սահրատը, եթէ ասենք շահաւէր, աչն ժամանակ անհասկանալի է նրա Շահէնին երկար ժամանակ պտուելը: Նա աւելի մի պարզամիտ գիւղացի է և

կետոյ քաղաքացի արհեստաւոր, որ կեանքն աշխատէ է ընդունում, ինչպէս կալ և ըստ հանդամանաց փոխում է:

Ինչ վերաբերում է բաղմամբիւ անձերի, որոնք գործող անձերին շարքումն են, նոցա մէջ առանձին տիպեր չը կան, այլ լաւաջ են բերւած իբրև հանրածանօթ սովորական տիպեր, իբրև զարդարանք գործողութեան: Այսպէս են՝ Հաջի Հասանը և Նրա գործիները, Ալին և Հիւսէյինը, Բօխլի Տէր-Ղուկասեանցը, խաչագողները, ուսանողները, վարվառա վասիլեանան, պանդոկապետը, զաւլանչին, կոմսուհին, ուսա քահանաները, գերմանուհին և գնչուները:

Սոցանից իւրաքանչիւրն հարևանցի և քանի մի խօսքերով իրենց որոշեալ տիպն ունին, Հասանը, Ալին և Հիւսէյինը իրաւունք չը ճանաչող և քրիստոնեաների ընտանեկան սրբութիւնը պղծող, բաց և երկչոտ պարսիկներ են. Բօխլի Տէր-Ղուկասեանցը, որի գործերը չենք տեսնում, բացի Շահէնի հետ վեհանձն վարտողութիւնից, իմանում ենք, որ նա գիտուն է և ազնիւ: Խաչագողների մասին պատմելով աւանդօրէն լատինի քանի մի սխրագործութիւններ և նոցա պարապմունքն ու հալոնկըն վիշտակելով կամենում է մեղ մի պատկեր տալ նրանց կեանքի, որ շատ թոյլ է: Ուսանողական կեանքը լատինի երևում է, որ Պռօշեանցը ի լրոյ է նկարագրում, ուստի և աշտոյղ կարդում ենք ամենալն տեսակ ուսանողական կեանքի մասին պատմած իրողութիւններ, օրինակ, նրանց խեղճ և անոգ ապրուստի նկարագիրն և կանացի օգնութիւնները վարվառա վասիլեանաների նման լացարարներին և կոմսուհիներին: Շատ բնական է ալս նկարագրութիւններից պարսկական՝ հիւպատոսի զաւլանչու նկարագիրն: Շահէնի Բօխլի Ժամանակ պատահած անձերի նկարագիրներից նշանաւոր են՝ ուս գիւղականների, քահանայի, գերմանուհու և Սելիկեանի նկարագրութիւնները:

Բանաստեղծը թափառելով իւր հերոսի հետ ամենալն կողմն և անցնելով կեանքի շատ շերտերից՝ առիթ է ստանում աշխատէս պատկերացնելու ալք, բաց ուր նա հնուանում է իւր գիտած շրջանից, գիւղական կեանքից, ամենալն տեղ էլ ի լրոյ նկարագրողի տպաւորութիւն է թողնում:

Շահէնի բարոյական գեղեցիկ գաղափարն է սիրող հաւատարմութիւնը և հալոնասիրութիւնը: Բանաստեղծը այս վիպասանութեան մէջ մտցրել է իւր բոլոր profession de foi-ն. եթէ մէկը կամենալ իմանալ թէ Պռօշեանցը ինչ է մտածում գաղթականութեան մասին, ինչ հալեացք ունի ներսէս կաթողիկոսի և լալերի գնդապետի մասնակցութիւնների մասին պարսկական գաղթականութեան մէջ, թող կարդալ «Շահէնը»: Մինչև անգամ փորձեր է անում ազատել ու ներսիսին դատապարտութիւնից: Ալս վէպից կարելի է տեղեկանալ և նրա կրթութեան, աղնութեան, ուսանողութեան, ընտանեկան սրբութեան, օտարի հետ ամուսնանալու, օտարացեալ հալ քրիստոնեաներին զարճնելու և մինչև անգամ կաթոլիկ

միսիրնարների մասին: Սակայն այս ամենը դուրս լինելով բանաստեղծութեան շրջանից, իմ կարծիքով շատ տեղ բռնադատելով են տրուում ընթերցողին և ձանձրացնել կարող են իբրև անհատական կարծիքների պաշտպանություն:

Այս վէպի մէջ էլ պակաս չեն միջնավէպերը, օրինակ, Թաղիադեանի նամակը, որ ամեննին ներքին կապ չ'ունի վիպասանութեան հետ: «Շահէն»-ը ամբողջապէս միջնավէպերի մի շարադարութիւն է. Պոօշեանցը ինչ լսել է ուսանողների, խաչագողների, Արմաւիրցիների և Ուտիացիների մասին վէպի ձևով կապակցել է և մեզ է տւել, ոչ ոք է նպատակ ունենալով Շահէնին մեղ ներկայացնելու, այլ առիթ ունենալու իւր լսածները և տեսածները պատմելու:

Պոօշեանցը մեղանշում է իւր ընտրած ձևի դէմ անգամ. պատմութիւնը պատմողը բժիշկն է, սակայն հեղինակը դարձեալ դառնում է ընթերցողին և ինքն է խօսում նրա հետ (եր. 71. 213), նա չէ կարողանում ընթերցողին մոռանալ:

Թ.

Պոօշեանցի բոլոր ցարդ հրատարակած վէպերի ուսումնասիրութիւնից հետեւալ եզրակացութեան ենք գալիս: Պոօշեանցը բառի բուն նշանակութեամբ, ժողովրդական բանաստեղծ է, որ դիտէ ժողովրդի զգացումներն և կեանքը իր լեզուով և ձևով արտայայտել: Նա լաւ ճանաչում է Արարատեան գաւառի ժողովրդի կեանքը, որ և մեզ ներկայացնում է «Սօս և Վարդիթերի», «Հացի Խնդրի» և մասամբ «Կռուածաղկի» մէջ. սրանով այդ վէպերը շտեմարան են մեր ազգային կեանքի ուսումնասիրութեան համար: Իբրև բանաստեղծ, Պոօշեանցը չ'ունի հարուստ երևակաւթիւն և մինչև անգամ աղքատ է երևակաւթեամբ, բայց դրա փոխարէն շատ զարգացած է նրա գիտողութիւնը և չիշողութիւնը, որով նա իւր բոլոր տեսածներն ու լսածներն լուսանկարչական ճշգրտեամբ կարողանում է նկարագրել:

Նա իբրև վիպասան իրական ուղղութիւն ունի, բայց գտնւում է Աբովեանի գաղափարական ուղղութեան աղբեցութեան տակ և տեղ տեղ ուղմանով ուղղութեան ձգտումներ է ցուց տալիս. սակայն երևակաւթեան աղքատութիւնը բոլորովին չէ թողնում նրա մէջ այդ ձգտման զարգացում:

Իբրև պատմական վիպասան, Պոօշեանցը շատ ստոր է կանգնած, որովհետև կեանքի ուսումնասիրութիւն չէ արել անցեալի համար, նրա պատմական վէպերի փորձերն անկենդան են և աւանդութիւնների շտեմարան:

Պոօշեանցի վիպական ոճը ժողովրդական է, բայց տեղ տեղ վարդապետական է փոխւում և շատ է մեղսում նրա գործերին: Գեղարեստական ճաշակը բանաստեղծի դեռ չէ զարգացած, թէև աստիճանաբար փոփոխութիւն նկատելի է:

Լեզուն ճոխ է և ամփոփում է իւր մէջ Արարատեան բարբառի բոլոր ճոխութիւնները, ափսոս սակայն, որ հեղինակը տեղ տեղ ենթարկւում է օրաթերթերի սխալ լեզուի ազդեցութեան: